

ЕТИЧНІ ОСНОВИ КООПЕРАТИВНОЇ ТЕОРІЇ М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Н. П. Лопата

Значить існує ж він, кооперативний ідеал; значить, він не привид, а деяка реальність; значить, не компроміс кооперація, а деяка абсолютна цінність, яку наука мусить точно описати й встановити її дійсну природу...

(М. І. Туган-Барановський)

М. І. Туган-Барановський – один з економістів, хто не тільки визнавав етичну обумовленість політичної економії, але й спробував сформулювати основні поняття політекономії відповідно до прийнятого ідеалу. Вчений був переконаний, що можливо побудувати єдину політичну економію з точки зору верховного практичного інтересу людини, що заснований на сформульованій Кантом ідеї верховної цінності особистості: «Людина і, взагалі, будь-яка розумна істота існує як ціль у собі, а не тільки як засіб для будь-якого використання тією чи іншою волею, але має у всіх своїх діях, спрямованих як на неї саму, так і на інші розумні істоти, завжди розглядатися як ціль» [8, с. 48].

Теоретик доводить визначальну роль етичного погляду як відправного пункту практичних побудов політичної економії тим, що, окрім етичних мотивів, поведінка людини може бути підвладна лише особистим егоїстичним мотивам. Однак особистий інтерес не може бути відправним пунктом побудов, що претендують на обов'язковість для інших людей, адже інтерес однієї особи не є інтересом іншої. М. І. Туган-Барановський доходить висновку, що егоїстичним інтересам людини може бути протиставлена лише моральна свідомість і ніщо, окрім неї. Якщо одна людина захищає особистий інтерес іншої, то вона стає, на думку вченого, на етичний ґрунт, адже

особистий інтерес іншої людини не є її особистим інтересом.

У працях «Соціальні основи кооперації» та «Кооперація, соціально-економічна природа її та мета» М. І. Туган-Барановський провів надзвичайно глибокий теоретичний аналіз соціально-економічних передумов і базису, на якому ґрунтується кооперація, дослідив кооперативний рух у різних країнах, особливо приділив увагу світоглядом «отців кооперації». Підсумовуючи власне дослідження, вчений змалював модель власного кооперативного ідеалу, що стане предметом детального розгляду даної статті.

Питаннями дослідження основ кооперації М. І. Туган-Барановського займалися С. Д. Гелей. і Р. Я. Пастушенко [1], Л. П. Горкіна [2], С. М. Злупко [3], Н. А. Макашева [4], А. О. Пантелеймоненко [6], Г. Н. Сорвіна [7] та ін. Однак автор вважає, що існує нагальна потреба більш глибоко дослідити саме соціально-етичні основи кооперативної теорії Туган-Барановського, що викладені в згаданих вище працях «Соціальні основи кооперації» та «Кооперація, соціально-економічна природа її та мета».

Беручи до уваги вищенаведене, метою статті є спроба етичного виміру кооперативної теорії М. І. Туган-Барановського.

Для вирішення цих проблем необхідно було вирішити такі завдання: з'ясувати передумови

та ключові аспекти, що вплинули на світогляд вченого, та створити вищезгадану теоретичну концепцію.

«Ідеалістичне натхнення керівників світової кооперації впадає у вічі самому поверховому глядачеві. В цьому відношенні кооператори нашого часу нагадують послідовників нової віри. Тисячі й тисячі кооператорів перейнялись вірою, що кооперація відкрила для людськості чудесні золоті перспективи, що нова форма господарства принесе з собою загальне поєднання, загальну гармонію і розв'язання всіх протиріч сучасності» [5, с. 438].

З такою непідробною щирістю вірує Туган-Барановський в духовну і ідеологічну силу «отців» кооперативного руху і вважає, що настане час, коли це натхнення та моральний підйом охопить людство. Адже кооператори, як зазначав учений, порівнюють свій рух з першим християнством. Вони сподіваються відродити світ загальною роботою з користю для всіх, прагнуть створити «новий соціальний світ, з новою людиною, новими нормами суспільного життя, новими цілями та новими мотивами людської поведінки» [9, с. 438].

Роберт Оуен, батько пролетарської кооперації, був анархістом, не визнавав будь-якої приватної власності та нерівності, кінцевою метою якого була радикальна суспільна реформа – «новий моральний світ». Райффейзен, засновник селянської кооперації, на думку Туган-Барановського, був християнським соціалістом. Райффейзен стверджував, що справжній християнин, піклується про свою родину, своїх ближніх (членів сільського кредитного товариства), як про самих себе. І це зовсім невелика пожертва, вважав він, порівняно з тим, що для нас зробив Господь. Райффейзен не виявляв жодного інтересу до політичної та соціальної реформи й визнавав єдино важливою справою моральне піднесення людини, яке йому здавалося цілком можливим в умовах сучасного суспільства [9, с. 229].

Як уже зазначалося, у вступі до статті М. І. Туган-Барановський намагався побудувати політичну економію з позиції верховного практичного інтересу людини, що заснований на сформульованій Кантом моральному етичному принципі. В обґрунтуванні ідеї абсо-

лютної цінності людської особистості Туган-Барановський спирався не тільки на Канта, але й на Достоевського, який, як і Кант, вважав, що існування морального закону вимагає визнання Бога як єдиної основи цього закону – першої етичної проблеми, яку формулює економіст.

«Людина, – писав Туган-Барановський у праці «Три великих етичних проблеми», – володіє нескінченною цінністю тому, що володіє моральною свідомістю; в її моральній свідомості відображається Божий розум, на людину падає відблиск Божества, що з'єднує свою нескінченну цінність і носія моральної свідомості – людину» [10, с. 25]. У вищезначеній праці теоретик визначає другу етичну проблему – проблему людського співжиття, проблему людства, а саме: яким чином примирити нескінченну цінність людської особистості і їх рівноцінність з реально існуючою нерівністю людей, що, вочевидь, призводить до їх нерівноцінності. Третя етична проблема – найскладніша проблема релігійної свідомості для Туган-Барановського – проблема світового зла.

Туган-Барановський вважав, що, сформулювавши ідею нескінченної цінності людської особистості – ідея рівноцінності людської особистості, Кант не зміг остаточно її розвинути та не вказав способів вирішення надскладних проблем практичного життя. Проте, на думку Туган-Барановського, це, вочевидь, вдалося Достоевському. «В особі Кірілова Достоевський карає заперечення Бога й показує, що людська особистість, сама по собі, не може бути Богом. В особі Раскольнікова... карає заперечення святості людської особистості і показує, що будь-яка людська особистість володіє цією святістю і що в цьому відношенні всі люди рівні» [10, с. 30–31]. Щодо подолання світового зла – воно долається любов'ю невеликої кількості людей, що володіють таким дивом, «велика любов до людей приводить таких людинолюбців до того, що їх власна особистість наче розчиняється та зливається з людством, не тільки, однак, не втрачаючи своєї індивідуальності, але саме стверджуючи її; сповнені любов'ю вони благословляють життя й світ» [10, с. 38].

Аналізуючи три етичні проблеми, які вивів Туган-Барановський, обґрунтовуючи ідею абсолютної цінності людської особистості через творчість Достоевського, можна дійти висновку про те, що всі три відповіді на поставлені питання Туган-Барановським, начебто стосуються саме кооперативного ідеалу, що в тому чи іншому вигляді існував у зазначених лідерів кооперативних рухів і їх послідовників лідера справжнього. Вищезазначена цитата про «велику любов», як і у Райффейзена любов до ближнього, наче підтвердження недосяжності й сили того самого ідеалу, без якого неможлива жодна велика справа, адже меншість – не значить поразка, це значить початок великої перемоги, нехай і дуже важкої і далекої.

У праці «Кооперація, соціально-економічна природа її та мета» Туган-Барановський відмітив: «Воля людської особи є вище соціальне благо. Якби прийшлося вибирати між економічним добробутом і волею, то, розуміється, прийшлося би вибрати волю. Бо і в злиднях людина може забезпечити все своє благородство; позбавлення ж волі нищить у корені гідність людини. Поза волею неможлива цивілізація і культура, людність, позбавлена волі, позбавляється всієї своєї вартості. Страждання не принижує людини. А позбавлення волі обертає людину з особи, що сама визначає себе, в просте знаряддя чужої волі, цебто нищить саме цінне, що є в людині. Отже воля самовизначення особи є верховна соціальна вартість...» [5, с. 439].

Анархізм для Туган-Барановського являє собою повне звільнення особистості. Але він має запроваджуватися в суспільстві людей з високим розвитком особистості та повною відсутністю егоїстичних інтересів, а це, на думку економіста, може бути досягнуто дуже не скоро. «До тих пір, доки людина залишається такою, якою вона є донині, анархізм означав би собою повний розлад суспільства, і тому ані централізм, ані анархізм не можуть бути єдиною основою суспільного ладу найближчого майбутнього» [8, с. 383].

Дослідник розмірковує, яким чином можна примирити дві протилежності – панування громадськості та свободу особистості. Як створити найбільш сприятливі умови задля

найбільшого розвитку такої складної людської особистості, але не завдаючи шкоди розвиткові інших людських особистостей, що належать до того ж суспільного союзу, а в ідеалі, зауважує вчений, – і всього людства? Соціалістичне суспільство Туган-Барановського – це система суспільних союзів різної широти: деякі з них виходять за межі держави (міжнародні), що охоплюють усе людство. Більш вузьким господарським союзом є держава з муніципалітетами як самокерівними органами. Ще вужче значення мають виробничі асоціації та кооперативні общини й останньою ланкою є одноосібна праця самостійного виробника, що отримує від суспільства засоби виробництва на умовах раціонального використання та з урахуванням суспільних інтересів. Таким чином, господарською одиницею за соціалізму є, на одному полюсі, все людство, на другому – окрема людська особистість.

Характер господарських організацій буде різноманітний: система державного господарства буде побудована на началі суспільного примусу; трудова кооперація та одноосібне виробництво за допомогою суспільних засобів виробництва – на началі індивідуальної свободи. Отже, своє часткове втілення здобудуть принципи централізму та анархізму.

М. І. Туган-Барановський особливо наголошує на тому, що анархічне господарство, яке до перетворення людини не може бути панівним принципом господарського ладу, є підпорядкованим принципом, поруч з системою державного господарства. Вчений переконаний, що анархічне вільне господарство не є утопією, адже і його сучасники були свідками такого господарства в зразку кооперації, в яких найбільш важливою є сама людина.

«І чим вище буде підійматися людська особистість, чим більше її інтереси будуть співпадати з суспільними, чим менше кожна окрема людина буде переслідувати свої відособлені цілі, тим більше буде отримувати розвиток система добровільної, кооперативної, інакше кажучи, анархічної господарської організації» [8, с. 384]. В даному випадку йдеться виключно про трудову кооперацію, адже нетрудові кооперативи, тобто із залученням найманої праці, на думку Туган-Барановського, мають

елемент примусу, і запобігаючи придушенню особистості суспільством в соціалістичному суспільстві, вчений радить сприяти розвиткові вільним господарським організаціям.

Аналізуючи розвиток двох абсолютно реальних процесів: державного соціалізму та кооперативного господарства, метою якого дослідник вважав анархізм як суспільний ідеал, який передбачав повну волю особи та відсутність будь-якого гніту з боку суспільства над нею, вчений зазначив, що вільна договірна організація буде поволі витіснити примусову. В той же час Туган-Барановський відмічав у праці «Кооперація, соціально-економічна природа її та мета», що анархічний ідеал (мета кооперативного господарства), як і природа будь-якого ідеалу, є нездійсненою. Однак учений надавав неабиякого значення останньому, адже це є рушійною силою, фундаментом, без яких неможливі побудова, втілення та розвиток жодної концепції.

«Не можна досягнути... ідеалу повної волі, але в приближенні до того ідеалу і є суспільний прогрес. Устрій кооперативного господарства містить у собі можливість самої широкої волі. В кооперативі немає ніякої примусової влади і будь-якого насильства. Правда, кооператив, передбачає підлягання волі особи інтересам цілого, але це підлягання має в кооперативі цілком добровільний характер, бо кожний член кооперативу у всякий момент може вийти з останнього» [5, с. 442].

Отже, розглядаючи ідеї Туган-Барановського з висоти історичного досвіду початку ХХІ ст., варто відзначити унікальність його підходу до вивчення соціально-економічних явищ через надання пріоритетного значення впливу морально-етичної складової на розвиток суспільства. Саме такий підхід дозволив ученому не лише зберегти цілісність концепції, побудованої відповідно до кантіанського морального принципу, але й надав можливість отримати цілком ґрунтовне пояснення багатьом складним процесам, зокрема соціально-економічній природі кооперації, її сутності та завдань через призму етичного аспекту.

Міркування вченого про кооперативний ідеал, кооперативний рух і його цілі підтверджує історичний досвід і тому вселяє неабияку надію на майбутнє. «Все суспільство повинно

стати кооперацією – ось що є найвищою метою суспільного розвитку. І ми, кооператори, повинні розуміти, що ми працюємо задля здійснення найвищого суспільного ідеалу. Кооператори служать великій справі, і цим пояснюється той ентузіазм, яким пройнято кооперативний рух, і наша справа буде рости і рости. Якби не були величезні будучі досягнення людськості, бо мета кооперації йде в безконечну далечінь» [5, с. 43].

Принцип вищої цінності людської особистості, сформульований Кантом, що визнав дослідник етичною основою кооперативного ідеалу на початку ХХ ст., набуває визначального значення як з погляду історичного аналізу минулого, так і для більш повного розуміння історичних перспектив майбутнього кооперативного руху та людства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підручник / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – 513 с.
2. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Л. П. Горкіна. – К. : Інститут економіки НАН України, 2001. – 268 с.
3. Злупко С. М. Михайло Туган-Барановський (український економіст світової слави) / С. М. Злупко. – Львів : Каменяр, 1993. – 192 с.
4. История экономических учений : учеб. пособие / [под. ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой]. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 783 с. – (Высшее образование).
5. Кооперація, соціально-економічна природа її та мета // Українська економічна думка : хрестоматія / упоряд. С. М. Злупко. – К. : Вид-во Дніпропетровського союзу споживчих союзів [1918]. – К. : Знання, 2007. – 694 с.
6. Пантелеймоненко А. О. Неприбуткова природа кооперативних організацій [Електронний ресурс] / А. О. Пантелеймоненко // Електронний науковий журнал. ПУСКУ. – 2009. – № 2. – Режим доступу : <http://www.ukrcoop-journal.com.ua>
7. Сорвина Г. Н. Михаил Иванович Туган-Барановский: первый российский экономист с мировым именем / Г. Н. Сорвина. – М. : Русская панорама, 2005. – 136 с.
8. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии. – М. : «Российская политическая

- кая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. – 664 с.
9. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский ; предисл., коммент. : Л. А. Булочникова, Г. Н. Сорвина, Т. П. Субботина. – М. : Экономика, 1989. – 496 с. – (Экономическое наследие).
10. Туган-Барановский М. И. Три великих этических проблемы / М. И. Туган-Барановский // К лучшему будущему : сб. социально-философских произведений. – М. : РОССПЭН, 1996. – 528 с. – (Серия «Научная философия»).

УДК 63.001.4(91)

УЧАСТЬ ВІТЧИЗНЯНИХ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОЇ АГРОНОМІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Т. П. Яцун

Реформування аграрного сектора України є невід'ємною складовою переходу економіки до ринкових відносин. Сучасні умови функціонування світогосподарських систем об'єктивно вимагають від суб'єктів консолідації зусиль для формування міцного базису конкурентоспроможності [9].

Сільськогосподарська кооперація є важливим елементом ринкової економічної системи. До кооперативних дій сільськогосподарських товаровиробників спонукає необхідність гармонізації їх виробничої і ринкової діяльності, тому що сьогодні вони практично позбавлені можливостей щодо отримання кредиту, придбання техніки, добрив, (інших необхідних для господарювання товарів), переробки та вигідного збуту сільськогосподарської продукції. Крім того, їм бракує професійного інформаційного досвіду. Такий стан справ суттєво стримує їх економічний розвиток. У зв'язку з цим зростає актуальність наукових досліджень, присвячених вивченню системи заходів народної агрономії, яка на початку ХХ ст. сприяла успішній модернізації аграрного сектора України. Саме ця обставина й стала визначальною у виборі теми цієї публікації.

Аналіз опублікованих праць дорадянського періоду яскраво свідчить про те, що провідні дослідники, серед яких відомі

мі економісти-кооператори О. В. Меркулов, П. Б. Шимановський, В. Ф. Тотоміанц, професори В. Ф. Левитській, П. П. Мигулін та інші, присвятили свої праці різним аспектам становлення кооперації та громадської агрономії у Лівобережній Україні, передусім проблемам поширення кооперативних і агрономічних знань для розвитку прогресивного господарювання. Оцінюючи ступінь розробленості цієї важливої науково-практичної проблеми у сучасній історико-економічній літературі, слід визначити, що у ній відображені лише деякі аспекти участі кооперативних організацій у заходах «народної агрономії», а також роль окремих з указаних учених у її розвитку. Названі аспекти у певній мірі висвітлені у працях М. В. Алімана, С. Г. Бабенка, В. В. Гончаренка, О. М. Краснікової, Ю. М. Лелюк, А. О. Пантелеймоненка, П. Т. Саблука та ін.

Мета статті – з'ясувати ступінь впливу кооперативних організацій на підвищення ефективності вітчизняної громадської агрономії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Основними для даного дослідження є методи ретроспективного аналізу, синтезу, аналогій і системного підходу до узагальнення наявної інформації.

Дрібні господарства прагнули пристосуватися до нових для них капіталістичних форм, зокрема, задовольнити вимоги внутрішнього